

Поняття і значення невербальної комунікації для вчителя початкової школи

О. Ю. Гражевська

Вищий навчальний заклад «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Київ, Україна

Paper received 15.12.15; Accepted for publication 05.01.16.

Анотація. У статті розкрито теоретичні засади проблеми невербальної комунікації вчителя початкової школи з молодшими школярами. Показано вплив невербальної комунікації вчителя початкової школи на ефективність організації навчально-виховного процесу у початковій школі. Зауважується, що саме учні молодшого шкільного віку, в силу психологічних особливостей, є більш чутливими до невербальних сигналів комунікації, в порівнянні з більш дорослими школярами. Розкрито сутність поняття та структуру невербальної комунікації. Визначено роль невербальної комунікації в професійній діяльності вчителя початкової школи. Доказано, що невербальна комунікація є невід'ємною складовою педагогічної майстерності вчителя молодших класів і запорукою ефективності організації навчально-виховного процесу. Окреслено перспективи подальшого дослідження щодо визначеної проблематики.

Ключові слова: невербальна комунікація, структура невербальної комунікації, компоненти невербальної комунікації, вчитель початкової школи, молодші школярі

Актуальність проблеми полягає в тому, що невербальна комунікація вчителя початкової школи виступає підґрунтям формування оптимального педагогічного спілкування. Учні молодшого шкільного віку, в силу психологічних особливостей, більш чутливі до невербальних сигналів комунікації, в порівнянні з більш дорослими школярами. Більша кількість інформації зчитується дитиною з обличчя (міміки), жестів, тобто зовнішніх проявів педагога. Для учнів початкової школи набагато інформативнішим ніж вербальне спілкування виявляється невербальний аспект звернень вчителя. Тому вчитель початкової школи має оволодіти прийомами невербальної комунікації, що є запорукою ефективного спілкування з учнями.

Питанням комунікативної діяльності вчителя, у тому числі невербальної комунікації, присвячені багато досліджень в галузі педагогіки, психології і лінгвістики (А. Бодальов, Н. Волкова, І. Горелов, В. Кан-Калик, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв, В. Морозов, Н. Фанькіна та інші). Однак, проблема невербальної комунікації вчителя початкових класів не втрачає своєї актуальності і потребує додаткових поглиблених наукових досліджень.

Мета статті – визначити структуру невербальної комунікації та визначити її роль в професійній діяльності вчителя початкової школи.

З точки зору педагогіки і психології, вербальна і невербальна комунікація – це єдиний (неподільний) процес, що відображає педагогічну майстерність вчителя [8, с. 56]. Тому проблема невербальної комунікації є невід'ємною складовою професійності вчителя початкових класів.

Діапазон функцій, виконуваних невербальними засобами в спілкуванні вчителя, широкий і різноманітний: невербальна комунікація виступає одним із засобів регулювання відносин з класом, вона створює образ співрозмовника, виступає в ролі уточнення, доповнення вербального спілкування тощо. Тому професійність педагога як суб'єкта невербального спілкування є найважливішим компонентом загальної компетентності в спілкуванні.

Володіння технікою невербального спілкування допомагає педагогу початкової школи правильно організувати адекватну поведінку учнів в конкретній ситуації. Невірна форма спілкування, обрана для взаємодії з

учнями, може призвести до конфлікту між вчителем і учнем або між вчителем і класом.

Невербальні аспекти спілкування відіграють істотну роль і в регулюванні взаємовідносин, встановленні контактів, визначають емоційну атмосферу в класі і самопочуття як вчителя, так і учнів.

Під невербальною комунікацією в широкому сенсі розуміють системи несловесних знаків, що використовуються для передачі інформації. Термін невербальна комунікація (nonverbal communication) можна розуміти як «систему немовних (не словесних) форм і засобів передачі інформації» [1, с. 19]. У вузькому сенсі слова термін «невербальна комунікація» вживається для позначення експресивних явищ, будь-яких значущих рухів при спілкуванні: жести, міміку, погляд, ходу, пози тощо [2, с. 3 – 9].

В. Морозов вважає, що невербальна комунікація в цілому – це складна багатоканальна і багаторівнева система паралельного впливу на людину безлічі різних видів інформації. При цьому, інформація знаходиться в безперервній взаємодії з семантикою слова, тобто зі значенням одиниць мови. Невербальна комунікація, на думку автора несе дуже важливу інформацію про співрозмовника і про його ставлення до нас.

Г. Крейдлін вважає, що невербальна комунікація – це сукупність невербальних актів, які мають свою семантичну мову, загальну метамову, яка з'єднує вербальний і невербальний зміст висловлення. Ця мова буде характеризуватися такою особливістю як, наприклад, відображення ціннісного, психологічного світу співрозмовника, партнера по спілкуванню. Крім того, автор зазначає, що невербальна комунікація – це сукупність невербальних актів, які показують ступінь інтенсивності емоцій або ж є прямим індикатором емоційного стану співрозмовника.

Ми погоджуємось з визначенням В. Лабунської, яка під невербальною комунікацією розуміє систему символів, знаків, використовуваних для передачі інформації. Вона призначена для більш повного її розуміння, яка в деякій мірі незалежна від психологічних і соціально-психологічних якостей особистості, що має досить чітке коло значень і може бути описана як специфічна знакова система [5, с. 86].

Структуру невербальної комунікації складають (за В. Лабунською):

Акустична система – відображення невербальної поведінки людини, що включає просодіку та екстралінгвістику. Просодична структура невербальної комунікації включає в себе такі показники, як: темп, тембр, висота та гучність голосу. Екстралінгвістична структура включає мовні паузи і психофізіологічні реакції людини – плач, кашель, сміх, зітхання тощо.

Кінесика – це оптичний канал сприйняття. Включає рухи тіла, жести рук, рухи очей і міміку обличчя. Центральне місце в кінесиці займає експресивна підструктура, яка поділяється на виразні рухи і фізіогноміку.

Такесика – це тактильно-кінестетична система, до якої відносяться: рукостискання, поцілунок, погладження, поплескування тощо.

Ольфакторна система – базується на нюху людини і відображає штучні і природні запахи. Наприклад, такі як запах тіла, запах косметики.

О. Леонтьєв [7] пропонує класифікувати компоненти невербальної комунікації за кількома типами, залежно від їх ролі в процесі спілкування:

- «пошукові» компоненти, що враховуються мовцем і слухачем при орієнтуванні, що передують спілкуванню;
- сигнали, використовувані для корекції вже усталеного спілкування;
- регулятори, що розділяються на сигнали, що виходять від слухача і підтверджують розуміння, і сигнали, що йдуть від комунікатора і слухачів;
- модуляції спілкування, тобто реакції мовця і слухачів на зміну умов спілкування.

В. Лабунська [10] розглядає структуру невербальної комунікації, як соціально або біологічно обумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно чуттєву форму дій і вчинків. Класифікація засобів невербальної комунікації (спілкування) за В. Лабунською побудована на базі основних атрибутів буття, матерії, загальних формах її існування – русі, часі, просторі. До структури невербальної комунікації автор відносить практично всі підструктури невербальної поведінки, в основу яких покладені основні характеристики невербальних засобів, системи їх відображення і сприйняття (оптична, акустична, тактильна, ольфакторна), а також елементи цих систем та їх взаємозв'язок.

Значення невербальної комунікації для вчителя початкової школи складно переоцінити. Невербальні засоби спілкування – це не лише ефективний і потужний інструмент передачі знань учням, що акцентують увагу дітей на головному і сприяють поліпшенню сприйняття інформації школярами, а також дозволяє регулювати міжособистісні відносини через розуміння емоційного настрою як окремого учня, так і класу в цілому, їх ставлення до навчання та запропонованій форми роботи.

Унікальність багатоаспектного впливу на молодших школярів невербальних засобів спілкування робить їх незамінними в арсеналі педагогічних засобів. Як зазначав Д. Гоулман, врахування невербального аспекту спілкування у системі «вчитель-учень» є більш природним і таким, що відповідає людській сутності формату навчання, а ще є дієвим способом поставити емоції на службу освіти [11, с. 181].

Основа невербальної комунікації вчителя початкової школи складають: жести, експресія обличчя, погляд, пози, інтонаційно-ритмічні характеристики голосу, дотики, які пов'язані з мінливими психічними станами людини, її ставленням до партнера, з ситуацією спілкування і які розглядають як експресивну поведінку. Невербальна комунікація, будучи частиною поведінки особистості, несе на собі її основні характеристики.

Невербальна комунікація вчителя, як і мовна, передбачає активний обмін інформацією, що реалізується через процеси кодування і декодування. Кодування – це процес інтенціонального використання людиною невербальних засобів для досягнення мети комунікації. Декодування – це процес сприйняття, розуміння і осмислення людиною невербальної поведінки співрозмовника або групи людей у спілкуванні.

Дослідники відзначають до вісімнадцяти типів невербальних засобів людського спілкування. Так, наприклад, М. Аргайл [4, с. 243 – 268.] запропонував класифікацію видів невербальної комунікації, що включає: тілесний контакт (bodily contact), відстань між співрозмовниками (proximity), зовнішній вигляд (appearance), положення, поза (posture), кивок головою (head nods), вираз обличчя (міміка) (facial expression), жести (gestures), погляд (looking) і невербальні аспекти мови (non-verbal aspects of speech).

Значущою для вчителя початкових класів є загальноприйнята класифікація невербальних засобів комунікації за сенсорними каналами. Одна з таких класифікацій представлена М. Бітяною [6, с. 2 – 15].

Серед найбільш популярних в спілкуванні вчителя з учнями є оптична і акустична системи. До оптичної системи належать зовнішній вигляд і виразні рухи вчителя – жести, міміка, пози, хода тощо. До оптичної системи відносять й таку важливу для педагога специфічну форму невербального людського спілкування, як контакт очей з учнями.

Акустична система являє собою різні якості голосу вчителя (тембр, висота, гучність), інтонації, темп мови, фразові і логічні наголоси. Не менше значення для педагога мають і різноманітні вкраплення в мову – паузи, наголос, усмішка та інше. Як доказ цьому виступають слова А. Макаренка: – «Я став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити «Йди сюди» з 15-20 відтінками, коли навчився виражати 20 нюансів на обличчі, в постаті і в голосі. І тоді я не боявся, що хтось до мене не підійде або не почує того, що треба» [12, с. 247].

Крім зазначених двох найбільш важливих систем, вчитель молодших класів використовує в спілкуванні і таку систему, як кінестетична система – дотики, інформаційна цінність яких пов'язана в основному з такими параметрами, як сила, тиск. Наприклад, якщо дитина відволікається на уроці, порушує поведінку у класі, психологи рекомендують вчителю, як би ненавмисно, легким дотиком покласти руку на плече дитини на декілька секунд для її заспокоєння, при цьому не перериваючи свою промову і ніяк інше не акцентуючи уваги на дитині [9, с. 176].

Важливе місце в спілкуванні педагога з учнями молодших класів також займає ольфакторна система, що включає в себе смак і нюх. На думку фахівців (М. Бітянова, В. Лабунська), вони в найменшій мірі задіяні у

комунікативному процесі педагога з дитиною, однак при цьому наголошується, що нюх на підсвідомому рівні бере активну участь у спілкуванні і впливає на взаємини людей. Тому дуже важливо, щоб вчитель правильно користувався парфумами, не використовуючи різких запахів, які можуть відволікати та відштовхувати дитину. В спілкуванні з молодшими учнями можуть мати місце нерізкі солодкі запахи.

Особливе місце серед невербальних засобів комунікації педагога з учнями займають просторово-часові характеристики ситуації спілкування. Антрополог Едвард Холл, провівши велику кількість досліджень з даної проблеми, дійшов до висновку, що в кожного з нас існує потреба в невидимому повітряному шарі кругом себе. Порушення особистого простору, навіть здійснюваного ненавмисне, визивають у нас украй негативну лімбічну реакцію, що змушує напружуватися і насторожуватися – до такого рівня, що в нас зникає здатність зосереджуватися [13, с. 216]. Педагогу молодших класів треба пам'ятати про це і трима-

ти «оптимальну» відстань між учнями. Наприклад, якщо вчитель наближується впритул до учня, це може визвати у нього не лише дискомфорт, а й реакцію тривоги, занепокоєння. Або якщо вчитель тривалий час зосереджує увагу на учневі (тривалий час дивиться на одного учня, не відводячи погляду), це також може визвати аналогічну реакцію дискомфорту, занепокоєння, тривоги.

Таким чином, можна зробити висновок, що невербальна комунікація є невід'ємною складовою педагогічної майстерності вчителя молодших класів і запорукою ефективності організації навчально-виховного процесу.

Викладений матеріал не висчерпує проблеми дослідження. У подальшому ми плануємо зупинитися на диференціації понять «невербальна комунікація», «невербальне спілкування», «невербальна поведінка» вчителя початкової школи та інших проблемах невербальної комунікації вчителя початкової школи як запоруки ефективної організації навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морозов В.П. Невербальная коммуникация: экспериментально-теоретические и прикладные аспекты // Психологический журнал. – 1993. – №1. – С. 18-31.
2. Миккин Х. Невербальные коммуникации в диадах (по материалам экспериментальных исследований за рубежом) // Труды по психологии, 1974. – Вып. 335. – № 3. – С. 7-12.
3. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / Отв. ред. В.Н. Яртева; Предисл. В.И. Карасика. – 4-е изд. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 112 с.
4. Argayle M. Some new developments in social skill training I / Bull. British Psychological Society, 1984, Vol. 37. – P. 405-410.
5. Лабунская В.А. Проблема обучения кодированию-интерпретации невербального поведения // Психологический журнал, 1997. – Т.18. – № 5. – С. 85-94.
6. Битянова М. Особенности человеческой коммуникации // Школьный психолог. – 2008. – № 30. – С. 2-15.
7. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
8. Петрова Е.А. Знаки общения. – М.: «Гном и Д», 2001. – 256 с.
9. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2002. – 340 с.
10. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Р-н/Д.: Феникс, 2009. – 608 с.
11. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше чем IQ / Дэниел Гоулман; пер. с англ. А.С. Исаевой. – 2-е изд. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2014. – 560 с.
12. Макаренко А.С. Про мой опыт // Сочинения : В 7 т. – Т. 5 – 460 с.
13. Громче слов. Как понять невербальные сигналы / Дж. Наварро, Т. Сьярра Пойнтер; пер. с англ. И.В. Гродель. – Минск : Попурри, 2011. – 288 с.

REFERENCES

1. Morozov, V.P. Non-verbal communication: Experimental and theoretical and applied aspects // Psychological Journal, 1993, № 1. – P. 18-31.
2. Mikkin, Kh. Non-verbal communication in a dyad (based on experimental studies abroad) // Proceedings of psychology, 1974. – Vol. 335. – № 3. – P. 7-12.
3. Gorelov, I.N. Non-verbal communication components / Editor. Ed. V.N. Yartseva; Preface V.I. Karasik. – 4th ed. – Moscow, 2009. – 112 p.
4. Argayle, M. Some new developments in social skill training I / Bull. British Psychological Society, 1984. – Vol. 37. – P. 405-410.
5. Labunskaya, V.A. The problem of training-coded interpretation of non-verbal behavior // Psychological Journal, 1997. – Vol. 18. – № 5. – p. 85-94.
6. Bityanova, M. Features of human communication // The school psychologist. – 2008. – № 30. – p. 2-15.
7. Leontiev A.A. Psychology of communication. – Moscow : Meaning, 1997. – 365 p.
8. Petrov, E.A. Signs of communication. – Moscow : «Gnome and D», 2001. – 256 p.
9. Zimnyaya, I.A. Educational psychology / I.A. Zimnyaya. – Moscow : Logos, 2002. – 340 p.
10. Labunskaya, V.A. Expression of person: interpersonal communication and knowledge. – Rostov-on-Don : Phoenix, 2009. – 608 p.
11. Emotional Intelligence. Why it can matter more than IQ / Daniel Goleman; per. from English. Isayeva A. – 2nd ed. – Moscow : Mann, Ivanov, Ferber, 2014. – 560 p.
12. Makarenko, A. About my experience // Works : The 7 t. – Vol. 5. – 460 p.
13. Louder than words. How to understand the non-verbal cues / J. Navarro, T. Skyarra Pointer; trans. from English I.V. Grodel. – Minsk : Popurri, 2011. – 288 p.

The concept and importance of non-verbal communication for primary school teachers

O. Grazhevska

Abstract. The article analyzes the theoretical aspects of non-verbal communication of elementary grade teachers. This covers the influence of non-verbal communication on the effectiveness of the organization of the educational process in elementary school. The article notes that the pupils at primary school age, due to their psychological characteristics, are more sensitive to non-verbal cues of communication, when compared with older students. The article reveals the essence and structure of the concept (terminology) of non-verbal communication and the role of non-verbal communication in the professional teaching at elementary schools. It is proved that non-verbal communication is an integral component of pedagogical skills of primary school teachers and guarantee the effectiveness of the organization of the educational process. The author of the article also outlines the prospects for further research on non-verbal communication between teacher and students of primary school classes (1st to 4th grade).

Keywords: non-verbal communication, the structure of non-verbal communication, non-verbal communication components, primary school teachers, primary school students